

GRANSKNINGAR

Lyx i förändring

Välståndets mångfald och spridning i det tidigmoderna Europa

Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*, 318 s., Bloomsbury Academic, London 2017.

VARIATIONEN OCH MÅNGFALDEN av de varor som spreds över det tidigmoderna Europa upphör aldrig att fascinera, liksom hur dessa nyheter ur olika aspekter formade den moderna människan. Den som inledningsvis bläddrar igenom det index som avslutar den nya antologin *A Taste for Luxury in Early Modern Europe* får en aning av de varor som en gång utgjorde lyxen: *books, beer, cabinets, chairs, cheese, clocks, liveries, tea, chintz*, och den livsstil som de förknippades med: *comfort, cosmopolitanism, pleasure, politeness, sociability*. Men lyxens konflikter framträder också bland orden: *sumptuary laws, smuggling, slavery, colonies, rivalry, war*.

Antologin infogar sig som en i raden av nya publikationer om lyx som kommit fram i och med det senaste decenniets interdisciplinära intresse för den tidigmoderna materiella kulturen. De båda redaktörerna, historikerna Johanna Ilmakunnas och Jon Stobart, är båda väl bevandrade i 1700- och det tidiga 1800-talets konsumtion och manifestation i lyxens tecken. Ilmakunnas forskning, om bland annat familjen von Fersens aristokratiska livsstil och konsumtion, är ett betydelsefullt bidrag till förståelsen av 1700-talets sociala och kulturella historia och Stobart har i en diger lista av publikationer profilerat sig inom forskningen rörande herrgårdarnas materiella och sociala kultur. Med sina verksamheter baserade vid universiteten i Åbo respektive Manchester har de redan här en geografisk räckvidd som utgångspunkt för antologin. Med hjälp av ytterligare femton medförfattare tar boken med läsaren på en vidsträckt resa över Europa, från Visborg till Budapest, Madrid och Stockholm, präglad av mångfald och oväntade perspektiv.

Titeln *A Taste for Luxury* anger att inte endast varorna, utan även smaken står i fokus för arbetet. Ordet är viktigt i sammanhanget, för den bildade och initierade smaken – den tungspets- och fingertoppskänsliga – var den som definierade lyxen. Antologins svep över smakkännarens alla varor, från sidentyger till kaffe och importerade viner, visar den mångfacetterade lyxen i en tid då marknadens utbud växte lavinartat. Men den

gamla tidens exklusiva och socialt exkluderande lyx framstod också som problematisk i det nya, expansiva 1700-talet, präglad av politiska, ekonomiska och strukturella omvandlingar. Smaken särskilde också den äldre lyxkonsumtionen från den nya. Lyx var inte längre monumental prakt och storslagen representation. Den var snarare ett bekvämt vardagsliv och nya uttryck för ett kultiverat sällskapsliv inom den framväxande urbana övre medelklassen – en samhällsgrupp mindre benägen att följa den äldre elitens lyxkonsumtionsmönster och livsstil. Denna *nya lyx* var visserligen fortfarande ett uttryck för distinktion, men mer formad av smak och bildning än av pekuniära tillgångar. I bokens inledande kapitel redogör Ilmakunnas och Stobart för några gemensamma utgångspunkter, där framför allt historikern Jan de Vries karakterisering av denna rörelse från en äldre form av lyx till en ny (presenterad i *The Industrious Revolution*, 2006) är ett bärande tema.

Som så ofta är antologin resultatet av en konferens. Vid den stora konferensen *European Social Science History* i Wien 2014 samlades en grupp forskare kring ämnet "A Taste for Luxury, c. 1750–1850". Konferenssessionerna visade tydligt hur betydelsen och definitionen av smak och lyx var betingade av lokala, ekonomiska och kulturella omständigheter. Men de visade samtidigt hur dessa geografiska variationer också knöts samman såväl av den internationella handeln som av delade ideal och synsätt inom en kosmopolitisk elit och växande övre medelklass. Med hjälp av forskare från en rad olika europeiska lärosäten vill antologin här samla ihop och vidareutveckla trådarna från konferensen och reda ut vari dessa skillnader och likheter i synen på lyxkonsumtionen och smakens betydelse för den ligger. I antologin har fenomenen *Taste* och *Luxury* studerats utifrån tre olika jämförande aspekter eller kontexter, där var och en utgör en underkategori som strukturerar det breda och något spretigt infallsrika utbudet i de olika delkapitlen: "Displaying Taste and Luxury", "Making and Acquiring Taste" och "Crossing Boundaries of Taste and Luxury".

I avsnittet "Displaying Taste and Luxury" samlas författarna kring frågan om hur lyx och smak, och den status som den förknippades med, presenterades, distribuerades och reglerades. Här finns så skilda inslag som Astrid Pajurs studie om överflödsreglerade kläder som uttryck för statuskonsumtion och kommunikation i det tidigmoderna Reval (Tallin) till Yme Kuipers porträtt av den nyrike handelsmagnaten Jan Albert Sichterman i Groningen, vilken byggt upp sin rikedom och sin stab av tjänstefolk under sina år i Bengalen, i anslutning till den parallella slavhandeln. Sichtermans livsstil och kontaktnät, och ansamlande av osannolikt stora mängder av exempelvis porslin och målningar, uppmärksammar konfrontationen mellan den gamla och den nya lyxen, mellan etablerade konventioner kring lyx och personliga intressen och smak. I "Making and Acquiring

Taste” ställs frågan om hur den goda smaken förvärvades och vilka varor som representerade den. Jon Stobart tar 1760-talets nyinredning av Stoneleigh Abbey i engelska Warwickshire som exempel och Marie Steinrud presenterar brukspatronen Per Reinhold Tersmeden på järnbruket Ramnäs i Västmanland och hans inköp av statusvaror med hjälp av kommissionärer och kontakter. Smakens och lyxens väg över nationella, politiska och ekonomiska gränser diskuteras i bokens tredje och avslutande del, ”Crossing Boundaries of Taste and Luxury”. Här diskuterar Johanna Ilmakunnas den svenska elitens identitetsskapande köp av franska varor och tjänster och berör även hur svenska konstnärer influerades av de franska impulserna. Här behandlar också Natacha Coquery vad som hände med den franska lyxen och smaken förknippad med *l’ancien régime* under 1790-talets terror, och hur det engelska modet fortsatte att influera trots formella förbud.

*

Det lackröda omslaget till *A Taste for Luxury* pryds av Jean-Baptiste Simeon Chardins målning *La table d’office*, även kallad *Les débris d’un déjeuner*.¹ Målningen är en replik från 1763 av det original som ställdes ut på Salongen i Paris 1757, tillsammans med pendangen *La table de cuisine*. Sida vid sida skapade de två målningarna tydliga kontraster. Kökets rustika stilleben med kopparbunke, grovt krus, rått köttstycke och oplockad fågel, ställdes mot pendangens raffinerade varor av importerat porslin, kaffevärmare av silver, sockertopp och exotiska frukter. Den döda fågelns huvud som hänger över köksbänken, har i pendangen ersatts av det manglade vita linnet. Intill den enkla vardagens föremål framstod den privilegierade lyxen med särskild pregnans. Ny eller gammal var den likafullt särskiljande, en lyx som gav uttryck för en smak som höjde sig över de råa varor som hörde till tjänstefolkets sfär, hur vackra de än tedde sig för det konstnärliga ögat. Chardin lyckades även återge lyxens sinnliga kvaliteter – taktiliteten i porslinets och fruktens glatta ytor, glittret i silver och glas, förmimmelsen av det nyrostade kaffets doft eller sockret som smälter på tungan. Målningen är onekligen väl vald för det sammanhang som Ilmakunnas och Stobart vill illustrera. Även målningarnas beställare, samlaren och finansmannen Ange-Laurent de La Live de Jully (1725–1770), hade passat in i antologin. Han framstår som en av det franska 1700-talets mest utmärkande lyxkonsumenter. Hans porträtt målat 1759 av Jean-Baptiste Greuze (National Gallery of Art, Washington) kunde räcka som presentation. På en stol i avantgardistisk nyklassicerande stil – *à la grecque* – sitter La Live i sin ostentativt lätt skrynklade vita sidenmorgonrock och knäpper på en förgylld harpa. I bakgrunden skymtar föremål som uppmärksam-

1. 1763, olja på duk, 38 x 46 cm, Musée du Louvre, Paris.

mar hans intressen i konst och litteratur. Elegant balanserar porträttets alla symboler mellan den gamla och den nya lyxen. Föremålen är alla av yppersta kvalitet, men presenteras i en anda av närmast intim informalitet. Tidens initierade betraktare visste vad dessa visuella koder berättade om smak, bildning och privilegierad frihet, och om kontakter och kredibilitet.

Konsten är en underskattad historisk källa i sammanhanget. Porträttkonsten visar hur nära lyxkonsumtionen var knuten till självbild och social identitet – stilleben och genremotiv pekar på tidens förhållande till och definition av lyx. I antologin är det främst Johanna Ilmakunnas som använder sig av samtida bildkällor i sin undersökning, men flera av författarna hade tjänat på att utnyttja ett mer mångfacetterat källmaterial än det som vanligtvis används inom deras respektive discipliner. Historikern Michael Norths spännande bidrag om den tyska publikationen *Journal des Luxus und der Moden* diskuterar synen på mode och lyx och de engelska influenserna i förhållande till nationell identitet under 1700-talets senare hälft. Han inkluderar en karta över Tyskland, men undanhåller läsaren smakprov på de innovativa modebilder som var tidningens *raison d'être*.

Däremot lyfter Bruno Blondé och Veerle De Laet fram konsten som mått på den nya lyxen i sin undersökning av förändringarna i Bryssels och Antwerpens materiella kultur, 1650–1735. Oavsett om konsten förvärvades genom beställningar eller inköptes på den öppna marknaden visar resultatet ett omfattande konstinnehav inom ett förvånansvärt brett socialt spektrum av den urbana befolkningen. Marknaden tillgodosåg även den urbana medelklassens smak för nya motivkategorier, där dekorativa landskap och genrescener vann i popularitet, på bekostnad av de religiösa och historiska motiven. Inventarieförteckningar visar hur konsten under den aktuella perioden i allt större utsträckning hängdes i hemmens mindre formella rum, vilket även indikerar att de anspråksfulla representationsrummen minskade i betydelse. Redan vid 1700-talets början fanns således andra drivkrafter till konsumtionen än *conspicuous consumption*, även när det handlade om traditionellt högt värderade lyxföremål som dyrbart oljemåleri. Båda dessa artiklar finns i antologins första del, ”Displaying Taste and Luxury”.

I antologins andra del, ”Making and Acquiring Taste”, visar Kristóf Fatsar hur den ungerske prinsen Nicolaus I Esterházy (1714–1790) skiftande intressen för olika konstarter – från musik till porträttkonst och trädgårdskonst – reflekterade såväl personliga preferenser och smak som förändringar i den allmänna synen på lyxkonsumtion under 1700-talets senare hälft. Konsten må här vara en betydelsebärande del i undersökningen av elitens identitetsbygge, men antar som källmaterial ändå en tillbakadragen roll. Prinsens påstått dåliga smak i val av porträttkonst ställs exempelvis inte i relation till hans eget avbildade helsidesporträtt,

vilket lämnas okommenterat trots att porträttets många symboliska föremål berättar det mesta om vad prinsen själv ansåg vara viktigt att framhålla med sin person – inklusive sin smak.

Konstens betydelse stod dock i förgrunden i den samtida lyxdebatten. Rätt hanterad kunde lyxen bidra till ökad sysselsättning och sporra den konkurrens som utvecklade samhället både ekonomiskt och demokratiskt. Det var en tanke som hade tagit form redan i kölvattnet av det sena 1600-talets växande marknad för lyx- och bekvämlighetsvaror. I filosofen Bernard Mandevilles *The Fable of the Bees* (1714), blomstrar bisamhället så länge bina drivs av ett begär, och denna liknelse drev debatten vidare under upplysningstiden – även i det frihetstida Sverige. Hattpolitikern Anders von Höpkens brandtal om ”Yppighets Nyttä”, hållet vid Kongl. Vetenskapsakademien 1740, fick många efterföljare som hävdade att lyxproduktionen försörjde hela samhällspyramiden. Men synsättet att varje skikt i pyramiden delade samma drivkraft som tidigare varit elitens privilegium var nytt för 1700-talet och blev grundläggande för förhållandet till den nya lyxen. Arkitekten Carl Fredric Adelcrantz, utbildad vid och sedan ansvarig för det franskinriktade slottsbygget i Stockholm, såg i konsten kraften att utveckla och civilisera samhället – för alla. I sitt *Tal om de fria konstens värde och nytta* (1757) förklarar han att i ett land där konsterna drivs till största höjd finns också ett rikt och välmående folk.² Betydelsen av den inhemska lyxproduktionen var en brännande politisk fråga under större delen av 1700-talet. Varje rättskaffens medborgare borde känna skyldigheten att köpa den lyx som det egna landet kunde producera och därigenom ta sitt ansvar för såväl rikets som nästans välmåga. Konstsmak blev allt tydligare sammankopplad med bildning och moral, liksom patriotiska dygder.

Sofia Murhem och Göran Ulväng behandlar i sitt kapitel ”To Buy a Plate” handeln med porslin och fajans i 1700-talets Stockholm. Det var också en sådan inhemsk produktion av konsthantverk vid Mariebergs eller Rörstrands porslinsfabriker som Höpken och Adelcrantz uppmuntrade. Utbudet i Stockholm var i jämförelse med internationella storstäder margert och även starkt reglerat av skråtvånget. Smaken formades av utbud och efterfrågan, men också av den normativa debatt som försökte begränsa konsumtionen av utländsk lyx och propagera för ett återhållsamt förhållande till mode och nyheter. Vikten av att aldrig förhäva sig, varken materiellt eller socialt, var central – detta ”lagom” som än i dag sägs utmärka svensken. Likafullt, visar Murhem och Ulväng, var det handeln med det importerade ostindiska porslinet som dominerade.

2. Carl Fredric Adelcrantz, *Tal om de fria konstens värde och nytta* (Stockholm 1757), s. 17–19.

*

Mångfalden är antologins styrka. Här framträder forskare som intresserat sig för en rad olika aspekter av den tidigmoderna historien och här framträder yngre forskare vid sidan av de etablerade. Ämnenas spännvidd – geografiskt, socialt och kulturellt – är också imponerande och resultatet erbjuder inspirerande läsning. Bidragens variation väcker nyfikenhet, och nyfikenheten hålls hela tiden vid liv genom att artiklarna är pedagogiskt korta. Där den ena berättelsen slutar, tar en ny, lika spännande vid. De olika delkapitlen rör sig över geografiska och sociala gränser, men också över en anseelig tidsrymd. Skillnaderna mellan 1650-talets Antwerpen och 1830-talets Viborg är onekligen avsevärda och det långa tidsspännat gör ibland helhetsintrycket en smula svårgripbart. Ett avslutande diskussionskapitel hade varit önskvärt för att summera och sammanfatta den långa resans olika intryck. Men min enda egentliga invändning gentemot antologin *A Taste for Luxury* är av en annan art. Med ett pris på över ett tusen svenska kronor är det endast de stora biblioteken och institutionerna som har råd att förvärva den. Studenter och andra som är intresserade av den tidigmoderna materiella kulturen skulle kanske gärna hålla ett eget, fysiskt exemplar av boken i sina händer. Det höga priset exkluderar dock allt för många från denna möjlighet. Det vore beklagligt om forskningen om lyxen i sig blivit en lyxprodukt.

Carolina Brown Ahlund